

L'EDUCACIÓ EN LA SEGONA REPÚBLICA

El pensament educatiu republicà, utopia o realitat? *Republican ideas on education: Utopia or reality?*

Antonio Molero Pintado
Universidad de Alcalá

Data de recepció de l'original: febrer de 2007

Data d'acceptació: abril de 2007

ABSTRACT

Beyond strictly chronological criteria —generally the rule in works such as this— the author employs as reference, different highly representative thematic environments, in order to analyse the Republican educational philosophy. In this way the paper develops along lines which may be briefly described as; analysis of the social-political situation at the time of the proclamation of the Republic, the most relevant protagonists in particular during the first two years, principal aspects of the technical educational reform, secular politics, the school building programme, teacher training, and finally co-education and *Unified School*. The paper also includes some activities carried out during the actual Civil War, when education became a tool of both contest and propaganda.

A coherent analysis of the above mentioned topics allows the author to highlight the exceptional and at times daring aspects of many of the reforms proposed during this difficult period. Unfortunately the political turmoil reigning the country at the time, prevented their effective implementation.

KEY WORDS: Second Republic, Constitution, school curriculum, secularism, school building programme, teachers, co-education, unified school.

RESUM

L'autor utilitza com a referència diversos àmbits temàtics per analitzar el pensament educatiu republicà. Tot l'article transcorre a través d'uns eixos que, expressats molt succintament, són els següents: anàlisi de la situació sociopolítica en els temps de la proclamació republicana, els personatges de més relleu sobretot els del primer bienni, la reforma tècnica de l'educació, la política laïcista, la construcció d'escoles, la formació dels mestres i, finalment, la coeducació i l'escola unificada. L'article també inclou algunes realitzacions durant la Guerra Civil, quan l'educació es va convertir en una eina de combat i de propaganda.

PARAULES CLAU: Segona República, Constitució, plans d'estudi, laïcisme, construcció d'escoles, mestres, coeducació, escola unificada.

Quan acaben de complir-se setanta-cinc anys de la proclamació de la Segona República a Espanya, la passió evocadora d'aquella època ha cobrat una actualitat inusitada. Semblaria, en un primer moment, que tot està dit i repensat sobre els esdeveniments fonamentals d'aquells anys, però si hem de fer cas al nombre d'investigacions historiogràfiques contemporànies, tant el tema republicà com el de la Guerra Civil ocupen un lloc de capçalera en la producció editorial amb un indubtable èxit de vendes.¹ Jo crec que la diferència no sols rau en la quantitat dels treballs, sinó en els esforços de molts dels autors per adoptar nous punts de vista, nous enfocaments per comprendre en la seva totalitat les arrels i els efectes d'aquell període. Vull deixar constància que no sempre aquests esforços per «repensar» la història són desinteressats, ans al contrari, alguns són simples prolongacions d'ideologies, o de doctrines, o de vinculacions polítiques de qualsevol color, la qual cosa fa que la presència de l'historiador sigui més necessària i exigent per reafirmar l'equanimitat interpretativa d'uns temps tan complexos.

¹ Vet aquí algunes de les obres publicades recentment: PLA, Josep. *La Segunda República Española. Crónicas parlamentarias*. Barcelona: Destino, 2006; GUTIÉRREZ PALACIOS, Javier. *República, periodismo y literatura*. Madrid: Tecnos, 2006; TORRES, Rafael. *Viva la República*. Madrid: La Esfera, 2006; GIL PECHARROMÁN, Julio. *La Segunda República*. Madrid: Biblioteca Nueva, 2006; PAYNE, Stanley G. *El colapso de la República*. Madrid: La Esfera, 2005.

A banda dels estudis estrictament monogràfics de la vida republicana en qualsevol de les seves manifestacions públiques, abunden un altre tipus de línies investigadores que fixen l'atenció especialment en el context —de vegades també en els antecedents— en el qual es va desenvolupar el règim. Fins i tot ho solen fer amb un cert sentit categòric en reconèixer que l'atmosfera externa en la qual va viure la Segona República va condicionar els resultats finals de la majoria de les seves reformes. D'aquí l'abundància de treballs de caràcter sociològic, econòmic, ideològic, per no fer referència al procel·lós món dels grups de poder, que s'apleguen en els estudis de referència. Sense voler caure en determinismes de cap classe, és evident que aquest tipus de plantejaments revelen una estratègia intel·lectual elogiable i ajuden sobre manera a comprendre en plenitud els perfils fonamentals d'aquest període. «La República nació frágil», ha escrit recentment Fernando García de Cortázar,² «amenazada por la derecha, sin defensores fieles por la izquierda, atravesada por previsibles y arremolinadas corrientes de frustración y por un centro representado por figuras poco capacitados para la aventura». Que aquesta interessant afirmació serveixi de pòrtic a les meves pròpies reflexions. I més perquè m'ajudarà a endinsar-me en el contingut essencial d'aquesta conferència: utopia o realitat en el reformisme educatiu republicà.

1. UN CONTEXT SOCIOPOLÍTIC COMPROMÈS

Malgrat els esforços que va fer la Restauració, la societat espanyola que va estrenar la dècada dels anys trenta era una societat endarrerida. Això no impedeix reconèixer determinats avenços en alguns camps, però estructuralment parlant, el model social existent era el típic de l'època vuitcentista. Precisament una de les objeccions que més s'assenyalen de les mesures adoptades des d'abril de 1931 és el desfasament entre les propostes emanades de l'aparell polític republicà en relació amb els valors i les creences predominants en el país. El discurs oficial del nou govern no deixa pausa per a la reflexió i al cap de pocs dies de la seva proclamació emprèn una sèrie d'iniciatives que a mitjà termini llastraren alguns dels punts bàsics del seu programa. És veritat que l'empremta republicana estava ja definida des de l'efímera experiència de 1873 i que l'a-

² «Las lecciones del 14 de abril. La primavera engañada». *Documentos*, suplement monogràfic del diari *El Mundo* dedicat a la Segona República (14 d'abril de 2006).

pogeu dels partits republicans havia estat incessant des d'aquell any, i que el suport general del món obrer al costat del dels grups de determinats intel·lectuals era innegable, i que la caiguda de Primo de Rivera va accelerar un procés que semblava imparable perquè la monarquia estava senzillament esgotada. Tot això és cert, però també ho és que la Segona República tracta d'instal·lar un sistema de vida democràtic quan l'ombra dels feixismes i totalitarismes s'estén sobre Europa, i per això enarborava la bandera del pacifisme amb renúncia expressa a l'ús de la guerra en un moment en què és apreciable un augment de la tensió internacional. Per no citar que les conseqüències de la crisi econòmica mundial provocada per l'enfonsament de la borsa de Nova York el 1929 començaven a afectar les finances de tots els països, Espanya inclosa, precisament en un moment en què el nou govern es proposa adoptar mesures que reclamaven inversions abundants.

L'absència d'una classe mitjana significativa afavoria l'estancament dels grups de poder o dels grups de pressió —que al cap i a la fi eren iguals—, entre els quals hi havia els de la banca, l'oligarquia territorial, l'aparell confessional, la maçoneria i molts altres *podors factics* distribuïts entre les representacions polítiques, sindicals i professionals. Tot això em permet anar configurant una idea-eix entorn de la proposta central d'aquesta conferència: el projecte polític republicà, tenia plena cabuda en la societat republicana de l'època? Van ser utòpics els plantejaments globals de reforma del país, reformes que sincerament volien molts dels seus governants? Sense voler ser exhaustiu en l'anàlisi vull anticipar que no pocs sectors de la vida pública van sofrir en els seus processos de canvi aquest tipus d'incerteses, la qual cosa revela el distanciament que hi va haver entre la formulació de determinats plans estratègics i l'èxit a l'hora de portar-los a la pràctica. N'hi ha prou a citar, en l'àmbit sociolaboral, la vigència limitada de la Llei de termes municipals i de la de jurats mixtos, per no parlar de les vicissituds de la Llei de reforma agrària, constantment apedaçada fins que va ser abrogada el 1936. Podria fer reflexions semblants en altres camps, per exemple en el de la seguretat dels ciutadans i fins i tot la del mateix règim, una circumstància que va obligar el govern a portar al Parlament la famosa Llei de defensa de la República l'octubre de 1931.

No pot dir-se el mateix d'altres àmbits d'actuació que van ser inequívocament revolucionaris —en el sentit sociològic del terme—, com els derivats del reconeixement de molts drets civils desconeguts en la història espanyola, i específicament els que feien referència a la nova consideració de la dona en l'escenari públic i privat. La generalització del sufragi, l'accés de la dona a la vida pública, el reconeixement del matrimoni civil i del divorci, la pàtria potes-

tat compartida, entre moltes altres iniciatives aprovades en aquests territoris, revelen una voluntat governamental digna de gran elogi.

Potser no poques d'aquestes situacions foren el corol·lari inevitable de la radiografia política dels mateixos partits que van capitanejar successivament l'obra del govern. Sense cap dubte, el partit socialista era al principi l'únic organitzat i de les seves mans, amb altres suports de grups afins, van sortir les mesures de més abast que es van aprovar en el primer bienni. I entre aquestes, la mateixa Constitució, que va significar el marc reivindicatiu mínim per al grup governant, però no per als seus detractors, que sempre van veure en aquesta l'element referencial per a les seves propostes de canvi. Tanmateix, el socialisme republicà va tenir la seva pròpia història interna, vull dir, la seva pròpia lluita per aconseguir la identitat, i inevitablement les seves pròpies divisions. Reflexions semblants podria fer sobre l'altre gran conglomerat polític que, sota el nom de CEDA, va tenir l'hegemonia governamental durant el segon bienni. També la seva vida interna va ser plena d'alts i baixos, sobretot en les aliances amb el partit radical, que el van portar a una política de rectificació constant de les mesures aprovades en els mesos anteriors. En aquesta política rectificadora —a part d'altres aspectes menors derivats de la vida parlamentària—, hi va haver dos moments estel·lars: els intents frustrats de reforma constitucional i la redacció d'un possible nou concordat amb la Santa Seu. El poc temps de què el conglomerat de partits d'esquerres va disposar des del seu triomf electoral de febrer de 1936 fins a l'esclat del pronunciament militar el juliol d'aquell any, no va ser obstacle perquè protagonitzessin altres mesures importants ajustades a les ideologies dels grups amb presència directa en el govern.

La pregunta inevitable que es desprèn de tots els arguments abans exposats és òbvia: però on va residir, i sobretot, en què va consistir, la política reformadora de la Segona República? Encara que la resposta no és senzilla ni pot estar vinculada a una sola direcció, no crec que m'allunyi gaire del problema si afirmo que va significar un intent en profunditat de canviar les bases relacionals tant individuals com col·lectives de la societat espanyola de l'època. I quan parlo de bases relacionals estic pensant en aquest món complex de valors on es reuneixen els aspectes jurídics, les formes de pensament, la racionalització de les ideologies i creences, i qualsevol altra forma de convivència civilitzada; entre aquests, el paper essencial de l'educació com a factor de progrés i d'estabilitat social. En suma, un quadre cívic nou, potser acceleradament presentat a un país per uns grups de poder ansiosos per produir efectes immediats.

Però tampoc no es poden ni han d'ocultar-se les contradiccions entre alguns dels principis en què es va basar el règim i la metodologia utilitzada per

dur-los a terme. La confrontació amb l'Església i el tractament que es va fer de l'anomenada «qüestió religiosa», per exemple, és un fet que revela de forma manifesta la precipitació d'una política governamental que a la llarga va provocar molt més trencament social que beneficis individuals o col·lectius. I dic això sabent per endavant el formidable impacte negatiu que aquest assumpte va tenir en les reformes educatives empreses. Sobre aquesta qüestió tornaré més endavant.

Com que el tema de la meua intervenció és molt ampli, per tal de remetre'm al centre real d'aquesta conferència, he preferit aglutinar les meves reflexions entorn de quatre assumptes nuclears de la reforma educativa republicana. Això em permetrà concretar més en les anàlisis respectives.

2. CAP A LA REFORMA TÈCNICA DE L'EDUCACIÓ

Una reforma integrada i perdurable de qualsevol sistema educatiu requereix d'una xarxa de quadres intermedis eficaços i una unitat de gestió a la cúpula ministerial, a part d'un cos de doctrina sobre els principis inspiradors del programa de reformes. El Ministeri d'Instrucció Pública, en les albors republicanes i durant tot el primer bienni, va tenir sobretot una marcada unitat funcional, ja que sols dos homes van capitanejar la tasca ministerial —Marcelino Domingo i Fernando de los Ríos—, mentre que Rodolfo Llopis Ferrándiz va ocupar la Direcció General de Primera Ensenyança durant aquests dos anys. Aquesta rellevant situació no es va poder continuar en els anys següents, una circumstància que va impedir l'adopció d'una política educativa coherent. Una dada reflecteix clarament aquesta situació: durant el període republicà es van succeir setze ministres d'Instrucció, encara que quatre van repetir en els seus càrrecs. Tanmateix, aquesta dada estadística no aclareix el rerefons del problema, perquè sota d'aquest cal situar les divergències polítiques dels grups governants, cosa que va impedir consolidar algunes mesures importants sorgides en els primers mesos de la República.

Des del primer instant, el gran projecte republicà en matèria educativa va ser la redacció i l'aprovació d'una nova llei d'instrucció pública concebuda amb un criteri de totalitat, és a dir, una llei comprensiva de tots els nivells educatius. Hi havia diversos criteris en aquest assumpte perquè el record de la Llei Moyano de 1857, de característiques similars, s'havia revelat com a escassament funcional, d'aquí que fos modificada constantment durant tota la seva llarga vida. Allò que és cert és que, malgrat els reiterats anuncis oficials, l'anhe-

lada llei republicana mai no es va dur a terme, encara que gairebé va ser aprovada. Aquest és un assumpte important, perquè tota l'arquitectura legislativa que va anar sorgint al llarg d'aquests anys, va mancar d'aquesta norma legal bàsica que hauria de donar sentit unitari a les reformes en el seu conjunt.

El fet sorprenent és que la Constitució aprovada el desembre de 1931 va assumir bona part d'aquest compromís regulador en un dels seus articles. Concretament l'article 48 va anar molt més enllà del que es podria esperar d'un text constitucional. El Govern va voler, i per a aquesta finalitat treballaren els grups parlamentaris afins, que les seves expectatives reformadores entorn de l'escola quedessin reflectides en la norma suprema republicana. Els conceptes clau d'aquest projecte van quedar anunciats i definits; entre aquests, la consideració de la cultura com a atribució essencial de l'Estat, l'escola unificada, la gratuïtat i l'obligació de l'ensenyament primari, el reconeixement de tots els professors com a funcionaris públics, l'ensenyament laic, la identificació del treball com a eix de tota activitat metodològica i l'apel·lació als ideals de solidaritat humana que havien de presidir tota la tasca escolar. Per tant, i en el terreny dels grans principis pedagògics, la reforma tècnica de l'educació republicana es va emprendre des del frontispici constitucional. Aquest va ser el primer pas d'una reforma complexa que mai no es va detenir, encara que els plans perquè es dugués a terme tinguessin una consideració menor en l'ordenació legislativa.

El segon intent de reforma tècnica va consistir en la redacció de dos projectes de llei; un de referit a la primera ensenyança i el segon ensenyament, que va ser presentat al Parlament el desembre de 1932, i un altre de dedicat a la Universitat, que es va presentar al Parlament el 1933. Sense cap dubte, ambdós projectes van representar l'esforç més acabat per assolir un eix normatiu del màxim rang en el qual s'inclouïen els principis anunciats reiteradament per l'executiu. Tanmateix, la crisi política que va portar a fer relleus en el Govern i, finalment, a unes noves eleccions, va impedir que ambdós projectes fossin discutits a la Cambra. Naturalment, els governs que es van anar formant, ja amb una composició ideològica ben diferent, no van expressar mai el seu desig de reprendre un tema que generalment havien rebutjat.

Tant els mitjans especialitzats en assumptes pedagògics com determinats grups professionals, convenien constantment a reclamar de l'Administració una atenció prioritària a la millora tecnicopedagògica de la vida escolar. Un cop superat l'equador del lustre republicà, aquesta demanda era evident, la qual cosa no pressuposa que l'activitat del Ministeri d'Instrucció decaigués en la seva vida oficial, ni tan sols en l'adopció de moltes iniciatives de diversa

acceptació, algunes de les quals seran recordades més endavant. Però el ritme de la política educativa demanava un altre tipus d'actuacions. En aquesta atmosfera de revisió de l'obra duta a terme, cal situar el que jo considero com el tercer intent de reforma tècnica de l'escola primària. Em refereixo a la Comissió de Reforma Escolar creada el febrer de 1935, en la qual van prendre part noms ben coneguts en el món pedagògic, com María de Maeztu, Lorenzo Luzuriaga, Antonio Ballesteros, Luis de Hoyos i José Xandri Pich, entre altres. En el preàmbul de l'Ordre ministerial per la qual es va crear, es deia, entre altres coses: «La ausencia de reformas pedagógicas para el régimen interno de las escuelas primarias, dificulta la adecuada organización del trabajo escolar y produce una gran heterogeneidad en la estructura y resultado de la enseñanza». En resum, allò que es proposava era un camí «para redactar normas pedagógicas referidas a la organización interna de las escuelas primarias y, también, la elaboración de directrices didácticas, planes de estudios, cuestionarios, y cuantos elementos se estimaran eficaces para la buena marcha de estos».³ La Comissió va treballar durant diversos mesos, i va arribar a redactar fins i tot un reglament general d'escoles i uns qüestionaris amb tot tipus de recomanacions didàctiques. Lamentablement, com va passar en altres ocasions, aquests treballs no van arribar a aprovar-se.

En plena Guerra Civil, concretament l'octubre de 1937, es duu a terme el que jo considero com el quart intent de reforma tècnica de l'escola, si bé en aquest cas els seus efectes operatius van ser molt més limitats. La iniciativa va anar a càrrec del ministre d'Instrucció Pública i Sanitat, Jesús Hernández Tomás,⁴ que a través d'un decret signat el 28 d'aquell mes, va publicar un pla d'estudis per a l'escola primària espanyola. Uns dies després, es va donar a conèixer una circular amb les orientacions pedagògiques pertinents per a l'aplicació d'aquest pla. Salvades les connotacions inevitables en l'estat de guerra en el qual ambdues disposicions van ser gestades, allò cert és que el seu contingut representa un esforç organitzador de la vida escolar en tots els seus vessants dignes del més gran encomi. Fins i tot a través de les seves propostes emergeixen decisions concretes entorn de dos reptes capitals que el Ministeri

³ *La educación durante la Segunda República Española y la Guerra Civil (1931-1939)*. A: MOLERO PINTADO, Antonio (ed.). *Historia de la Educación en España* (vol. IV). Madrid: Centro de Publicaciones del Ministerio de Educación y Ciencia, 1991, p. 77.

⁴ Van formar part d'aquesta Comissió els membres següents: Antonio Ballesteros i Dionisio Prieto pel Ministeri; Pablo Cortés i Ramón Ramírez per la FETE; i Rotilo Pla i Dantón Canut pel Sindicat de Mestres afecte a la CNT.

d'Instrucció s'havia plantejat com a inajornables des dels inicis de la proclamació republicana: el tema de l'escola unificada i el de la coeducació. Tornaré més endavant sobre aquests assumptes, la qual cosa no m'impedeix reconèixer ara la rellevància d'ambdues disposicions sorgides enmig de la contesa, un fet que mostra la importància que l'escola continuava tenint per al grup que els va donar empara.

Podria semblar que la falta de conclusió positiva dels aspectes comentats ens hauria de portar a una visió desfavorable de la política educativa republicana, però, per contra, res no és més lluny de la realitat. La falta de planificació a mitjà o a llarg termini que s'observa des d'una perspectiva de conjunt, no pot entelar l'abast i la transcendència d'algunes mesures molt rellevants que van ser implantades des del principi. El pla experimental que es va atorgar a les facultats de Filosofia i Lletres de Madrid i Barcelona va significar un moment estel·lar en l'actualització dels estudis superiors al nostre país. En aquest nivell educatiu, va ser també un element de rellevància la creació de la Secció de Pedagogia a la Universitat madrilenya que d'alguna manera va substituir l'Escola d'Estudis Superiors del Magisteri. El nou pla de batxillerat elaborat pel ministre Villalobos, cal inscriure'l en aquest conjunt de realitats tangibles que van donar nova força a uns ensenyaments crucials. Amb aquest reconeixement cal referir-se a la creació del Patronat de Missions Pedagògiques, una obra ingent i generalment reconeguda com una de les millors prestacions espanyoles en l'àmbit de l'educació popular. La seva implantació i el seu desenvolupament van representar una de les experiències culturals i educatives de més qualitat aportades pels equips d'Instrucció Pública. D'altra banda, l'aprovació del Pla nacional de cultura, amb una dotació total de quatre-cents milions de pessetes en deute amortitzable que seria executat durant diversos anys, va significar un esforç econòmic sense precedents en la història educativa espanyola, com ho van ser també els augments substantius de les partides d'instrucció pública en els pressuposts generals de l'Estat, en un moment de contenció econòmica als països del nostre entorn.

Aquestes anotacions seleccionades, entre moltes altres que no tenen cabuda en aquesta exposició necessàriament reduïda, han de valer per comprovar l'impacte cert i la importància de les mesures al·ludides en el conjunt del programa educatiu republicà. Caldria afegir que, a part de les dificultats de tot tipus resumides al començament de la meua intervenció, el factor temps va significar un obstacle afegit. Cinc anys de dura competència ideològica, política i relacional en una societat en plena eferescència de canvi, no podia ser un període suficient per materialitzar adequadament totes les propostes.

3. L'ESCOLA PRIMÀRIA, EIX DELS OBJECTIUS GOVERNAMENTALS

Les vertaderes fites d'una planificació d'abast en matèria d'instrucció pública, les va adoptar el Ministeri entorn de l'ensenyament primari. Aquí sí que podem parlar de realitats i no d'utopies, ja que el contingut de les seves realitzacions així ho permet. Els eixos fonamentals d'aquesta acció s'han de situar en quatre punts diferents, però al cap i a la fi convergents, perquè tots obeïen a una mateixa finalitat. El primer d'aquests va ser la construcció d'escoles; el segon, la creació dels consells escolars de primera ensenyança; el tercer, referit a la reforma de les escoles normals i als procediments selectius dels mestres; i el quart, l'aprovació del Reglament de la inspecció. Em referiré succintament al significat de tots en conjunt, però abans he de subratllar l'encert d'aquestes mesures —al costat d'altres que aparentment van tenir menys acceptació, les quals deixaré fora de la meua exposició—, que van buscar involucrar al voltant d'un mateix objectiu les principals institucions existents a Espanya lligades a la vida acadèmica i professional dels mestres.

Marcelino Domingo, en una coneguda obra escrita poc després de la seva estada en el Ministeri,⁵ va reflectir completament l'emoció sentida en signar el primer decret sobre construcció d'escoles —set mil, l'any 1931— en un pla quinquennal que aspirava a arribar a la impensable xifra de 27.000. Les escoles havien de començar a construir-se de manera urgent, obeint a plans estratègics fonamentats si això era possible, i si no, allò que la lliure iniciativa i les dades estadístiques disponibles recomanessin en aquell moment. He defensat reiteradament que des d'una perspectiva de conjunt, aquesta iniciativa ministerial va suposar la millor targeta de visita per a un Govern de vegades empresonat per les urgències del canvi, de vegades submergit en l'eufòria col·lectiva que va generar la seva arribada al poder. Però un programa educatiu de base autènticament popular havia de començar la seva etapa per allà, liquidant la penosa herència rebuda en matèria d'instrucció pública. És veritat que una anàlisi rigorosa de les mesures adoptades evidencia algunes llacunes informatives que han de ser reconegudes. Per exemple, la confusió entre escoles unitàries de nova planta, o aules noves en seccions d'escoles graduades, o simples millores en alguns locals extremadament precaris que havien de ser suprimits. Certament l'estadística oficial no era bona i no és possible arribar a conclu-

⁵ DOMINGO, Marcelino. *La escuela en la República (La obra de ocho meses)*. Madrid: M. Aguilar, Editor, 1932.

sions definitives. Passa una cosa similar quan es comparen les xifres de noves construccions anunciades i aprovades pel Ministeri amb les que realment van arribar a construir-se. Hi va haver molt camí intermedi sobre el qual manquen dades que no puguin ser discutides. De vegades, la millor guia informativa la representen els pressuposts generals de l'Estat i les plantilles de mestres que van configurant-se cada any. Però acceptant aquest tipus d'objeccions raonables, no hi ha cap dubte que l'esforç en la construcció d'escoles va ser esplèndid en el primer bienni i que després l'impuls va anar decaient, probablement per alguna de les raons polítiques ja apuntades al començament de la meua intervenció. L'objectiu quinquennal de construir 27.000 escoles no va arribar a complir-se, però és més que probable que les escoles efectivament finançades i aixecades amb el concurs de l'Estat i de les administracions provincials i municipals no baixessin de 17.000. En tot cas, és una xifra rècord que legitima una acció política, fos quina fos la ideologia dels seus promotors.

Els consells escolars de primera ensenyança significaven un intent de protegir eficaçment la vida de l'escola inserint-la de ple en la vida comunitària. Les modalitats d'aquests consells eren quatre —universitaris, provincials, locals i escolars— i permetrien assajar els primers intents de descentralització administrativa del sistema educatiu espanyol. El desig del legislador d'estrènyer els cercles culturals existents en aquestes demarcacions geogràfiques, amb la vida modesta i íntima de l'escola espanyola, sols mereix aprovacions. Però no tots els objectius es van complir. La universitat i l'escola eren encara realitats massa distants per traslladar al terreny pràctic els desigs del legislador. Podrien fer-se reflexions similars de les altres modalitats dels consells, potser per falta de tradició a l'hora d'assumir competències alienes a les seves funcions tradicionals, o també per la falta de mitjans. Però no tota la llavor va caure en terreny erm, perquè el 1937 —és a dir, en plena Guerra Civil—, el Ministeri d'Instrucció Pública republicà va crear les Direccions Provincials de Primera Ensenyança, on van quedar adscrits tots els serveis d'aquest nivell educatiu.

Però la reforma de l'escola seria insuficient si abans no es liquidaven, o almenys es reduïen, les taxes d'intrusisme professional que hi havia des d'antic en l'ensenyament privat, i s'emprenia la reforma acadèmica i professional dels futurs mestres. La qüestió de l'intrusisme ja s'havia intentat tallar en etapes anteriors, l'última —infructuosament— durant la Dictadura de Primo de Rivera. La República va reprendre aquesta iniciativa al cap de poc temps d'instal·lar-se en el poder legislant en aquest sentit; però després va haver de rectificar aquesta mesura establint criteris suaus d'aplicació que van acabar per diluir els propòsits del legislador.

Paral·lelament, el Ministeri d'Instrucció va voler modificar les clàssiques oposicions dels mestres i va crear uns cursets de selecció professional de nou encuny. Convé aclarir que aquests sistemes selectius havien provocat des de sempre conflictes entre l'Administració i els aspirants que moltes vegades van superar els límits del que era raonable. Es poden esmentar, per exemple, les cèlebres oposicions de 1928, els efectes perniciosos de les quals van arribar fins al temps republicà i van omplir d'oprobri la política ministerial dels anys precedents. Els cursets de selecció van voler ser una rèplica en clau positiva sobre els sistemes anteriors. Però malgrat la bona intenció del legislador, la seva posada en pràctica va ser molt complicada, extensa en la seva execució i costosa per als aspirants. La descripció que l'aleshores director general de Primera Ensenyança, Rodolfo Llopis, fa dels episodis i les incidències que van envoltar aquestes proves, és de vegades dramàtica.⁶

La nova organització en la formació dels mestres establerta per la reforma de les escoles normals de 29 de setembre de 1931 va tenir un abast molt més gran. Diversos eixos van guiar aquesta reforma. En primer lloc, l'exigència del batxillerat per accedir al concurs-oposició a les places que es van anunciar per ingressar a les normals renovades; en segon lloc, un pla d'estudis de tres anys de durada completament orientat a l'exercici professional, en què s'accentua el caràcter didàctic de les matèries donades; un pla de pràctiques pagades en el quart any i, finalment, l'accés directe als escalafons de l'Estat sense altres proves, sempre que l'alumne hagués superat satisfactòriament tots els requisits acadèmics. El *Pla professional* —així el coneixien no sols els seus usuaris sinó també tota la professió docent— va ser, probablement, el millor pla de formació de mestres que Espanya havia tingut en tota la seva història fins a aquell moment, i d'això donen bon compte els que s'hi van titular, testimonis directes, i els abundants estudis retrospectius sobre aquest tema duts a terme pels historiadors de l'educació.

El Pla, tan laboriosament infantat i que pràcticament va situar els estudis del magisteri a la mateixa altura que altres estudis superiors, va tenir també les seves desventures. El fet —realment aliè al seu contingut però que hi va influir poderosament— que s'haguessin refós les escoles normals i s'hagués anul·lat la separació tradicional d'escoles masculines i femenines, va ser combatut sempre pels grups de l'oposició. Així, el fet que els futurs mestres estudiessin en els

⁶ LLOPIS, Rodolfo. *La revolución en la escuela. Dos años en la Dirección General de Primera Enseñanza*. Madrid: Editorial Biblioteca Nueva, 2005. [Edició i estudi introductori d'Antonio Molero Pintado.]

seus centres en règim coeducatiu ultrapassava els graus de tolerància dels grups conservadors com bé es va veure en els intents de liquidació del Pla duts a terme en el bienni de la CEDA. Però aquest va ser solament un dels fronts de lluita als quals varen haver d'enfrontar-se les normals reformades. L'animositat manifesta dels mestres que ja exercíem o dels que s'havien titulat d'acord amb altres plans, va ser habitual i incessant. N'hi ha prou a manejar la premsa professional de l'època per comprovar l'enfrontament dialèctic que ambdós col·lectius mantenien de forma assídua. Precisament els alumnes del Pla professional van crear una revista —*Estímulo*— dedicada a defensar els seus interessos i, en general, els interessos globals del magisteri d'acord amb la nova filosofia emanada del Ministeri. És sorprenent llegir algunes de les seves editorials plenes de consideracions molt dures sobre el desenvolupament i la implantació d'una reforma tan fervorosament presentada als mitjans professionals el 1931. Deia així en un dels seus números⁷

Solamente han transcurrido cuatro años de la fecha en que se creó el Plan de estudios en virtud del cual la República Española quería mejorar el nivel cultural de sus Maestros, a fin de que estos pudiesen realizar la alta obra de educación popular que tienen encomendada. Cuatro años hace y, sin embargo, parece que ya a todos se nos ha olvidado aquel Decreto de creación de estudios con todos los derechos que en ellos se nos concedían. En este período de tiempo se nos ha ido mermando paulatinamente, de una forma injusta, nuestra dignidad profesional.

Malgrat els comentaris adversos d'aquest grup editorial, la veritat és que la saba nova d'aquests professionals es va refermar aviat en totes les esferes d'actuació del magisteri espanyol i va ocupar un lloc d'avantguarda. Van significar un grup compromès que va deixar una empremta profunda en les múltiples facetes del seu treball. No van ser gaires en nombre, perquè el caràcter limitat en l'accés a les escoles normals i les escasses promocions que van aconseguir assolir la titulació durant el temps republicà ho va impedir. Alguns, potser molts, van sofrir en anys posteriors la revenja del nou règim en forma de depuracions, separacions o altres accions penals. Fins i tot aquesta acció repressiva va afectar els alumnes que estaven en pràctiques quan va esclatar la contesa.

⁷ «En defensa de la dignidad». *Estímulo* [Òrgan de la Federació Nacional del Grau Professional del Magisteri], any V, núm. 16 (15 de febrer de 1936).

Altres, amb atziaga fortuna, van tenir l'ocasió d'emigrar generalment a països d'Hispanoamèrica, cosa que els va permetre desgranar el seu saber pedagògic per nombroses empreses educatives d'aquelles latituds.

La Inspecció de Primera Ensenyança va representar el quart punt reformador en l'entorn de l'escola. Certament, aquest cos, amb molta tradició en el nostre sistema educatiu primari, havia tingut moltes oscil·lacions en la seva trajectòria històrica tant pel que fa a la seva concepció com al catàleg de les seves funcions, per no parlar dels seus drets com a membres de l'administració educativa.⁸ El Govern ja havia pres alguna iniciativa en l'àmbit de la inspecció professional en modificar les formes d'accés a aquesta funció, i havia creat per a això la figura dels inspectors-mestres entre els mestres que tinguessin una determinada antiguitat i un nivell professional acreditat. Va ser una reforma efímera, en el sentit que no es va prodigar, però va permetre obrir un nou horitzó entre els docents primaris interessats en la seva promoció.

La reforma més important respecte d'aquest servei va quedar reflectida en el nou Reglament de la inspecció aprovat per Decret de 2 de desembre de 1932, que va ser interpretat durant molt temps —no sols el republicà—, com el vertader reglament orgànic d'aquest cos.

El cambio cualitativo del concepto del Inspector es lo más novedoso —escrivia jo en un altre lloc—⁹ ya que se le considera como un orientador, un impulsor y un director del funcionamiento de las escuelas. La estructuración jerárquica del personal adscrito, la creación de zonas jurisdiccionales, de órganos colegiados, el rigor en la fijación de sus funciones, etc. hacen de esta pieza legal una de las más interesantes en su contexto de nuestra historia educativa.

En síntesi, s'accentuaven els aspectes tècnics i pedagògics de la funció inspectora, una circumstància que va permetre abordar iniciatives excel·lents, com el pla escolar de zona, la creació dels centres de col·laboració pedagògica, els museus provincials, el butlletí de la Inspecció, entre d'altres. També la dependència tantes vegades inevitable del poder polític va quedar sensiblement atenuada en reconèixer-se la inamovibilitat en el càrrec i la destinació

⁸ Sobre aquesta temàtica, pot consultar-se el meu treball «La trayectoria histórica del servicio de Inspección». A: SOLER FIÉRREZ, Eduardo *et al.*, *Estudios históricos sobre la Inspección Educativa*. Madrid: Editorial Escuela Espanyola, 1995, p. 229-258.

⁹ *La educación durante la Segunda República...*, 1991, p. 53.

dels inspectors que ja no podrien ser traslladats o substituïts si no en virtut d'expedient. Tot això acompanyat d'un augment de les plantilles professionals que va reduir de forma considerable les ràtio entre el nombre real d'inspectors i el de les escoles de la seva demarcació.

Totes les mesures comentades sobre l'ensenyament primari van estar invariablement relacionades amb dues propostes molt pròximes al programa educatiu republicà des de la primera hora. Em refereixo al tema de la coeducació i al de l'escola unificada, propostes singulars de debò, però que no van trobar moment d'execució malgrat que eren uns projectes llargament al·ludits —fins i tot en el text constitucional, referent al segon dels citats—, i tècnicament justificats. La coeducació no va arribar a implantar-se en l'ensenyament primari excepte amb els nens petits, les escoles de pocs alumnes i alguna experiència aïllada amb caràcter d'assaig. El 1934 el ministre Villalobos la va prohibir de manera específica, mentre que una ordre del Ministeri d'Instrucció Pública i Sanitat publicada el setembre de 1937 la va establir de manera oficial a la seva zona d'influència, però ja amb unes possibilitats d'aplicació real molt debilitades.¹⁰

L'escola unificada, a part de la citació constitucional en l'article 48; de les referències en els projectes frustrats d'una llei d'instrucció pública i de les contínues al·lusions en els discursos oficials, tampoc no va arribar a implantar-se. Bé és veritat que aquest projecte representava un tema complex en què l'harmonització dels nivells primari i secundari, preferentment, exigia una sèrie de decisions compromeses. No sols la filosofia del projecte era d'aplicació difícil, sinó que també tots els elements que hi intervenien —tant personals, com institucionals, curriculars i metodològics, sobretot— reclamaven una acció molt més uniforme i ferma de la política educativa que en aquells anys el Ministeri d'Instrucció Pública no podia emprendre. En el quadre normatiu republicà sols van quedar reflectides algunes mesures aïllades —protecció dels estudiants, graduació de les escoles, alguna proposta metodològica—, a tall de petites fites legislatives d'un projecte de més envergadura que, si s'hagués dut a terme, hauria pogut modificar profundament les bases del nostre sistema educatiu.

¹⁰ L'article 1 de l'ordre citada deia així: «Las escuelas nacionales se organizarán en lo sucesivo, en régimen de coeducación, para lo cual, en las actuales escuelas, tanto de niños como de niñas, podrán ingresar indistintamente escolares de uno y otro sexo ateniéndose a las normas de la presente Orden ministerial y a las demás disposiciones que dicte este Ministerio».

4. EL LAÏCISME ESCOLAR

La controvèrsia religiosa no era un assumpte nou al nostre país. La pugna entre la confessionalitat de l'Estat i la liberalització confessional, com defensaven altres grups, havia travessat les grans polèmiques del segle XIX i havia afectat el món de l'ensenyament d'una manera singular. A part de les declaracions constitucionals espanyoles que reafirmaven, llevat de rares excepcions, el principi religiós de l'Estat, hi havia altres compromisos més definitoris sobre aquest assumpte, com el concordat de 1851 signat per Espanya i la Santa Seu. La Constitució de 1876 va reconèixer el respecte a les creences religioses però, en el terreny pràctic, va continuar imperant la doctrina establerta en la Llei Moyano de 1857 per la qual es considerava obligatori l'ensenyament de la doctrina cristiana i la història sagrada, les visites dels capellans rectors a les escoles una vegada a la setmana per complir la seva missió catequètica, a part del dret d'inspecció en matèries de la seva competència, reconegut als bisbes sobre tots els establiments d'ensenyament.

Llevat d'alguna escaramussa protagonitzada en el primer terç del segle sobre l'ensenyament del catecisme, aquest controvertit tema no va tornar a ser plantejat de manera frontal fins a la proclamació de la Segona República. Però convé advertir que el laïcisme escolar segons les intencions del Govern provisional era sols un vessant del programa secularitzador de la vida espanyola emprès des dels primers moments del nou règim. Cal distingir, no obstant això, que no totes les etapes van tenir el mateix significat. Hi ha un primer moment clarament provisional o transitori que s'allarga fins a l'aprovació de la Constitució el desembre de 1931, i una segona fase que s'inicia a partir d'aleshores i ocupa la resta del temps.

L'etapa que he decidit qualificar de «transitòria» ho va ser sols en la transcendència legal d'alguns fets legislatius, però no en la intenció formal del legislador, clarament expressada en nombroses ocasions. Aquesta estratègia preparatòria es reflecteix adequadament en l'esmentat llibre de Llopis¹¹ i en les normes emanades del seu Ministeri, de les quals ell mateix probablement va redactar els aspectes fonamentals. Va trencar el foc un decret de 6 de maig de 1931 sobre llibertat de consciència. Cal tenir present que amb prou feines havien transcorregut vint dies des de la proclamació republicana. En resum, el decret declarava no obligatòria la instrucció religiosa en tots els graus de l'ensenyament, encara que no la

¹¹ LLOPIS, Rodolfo. *La revolución en la escuela...*, 2005, p. 229-248. Vegeu especialment el capítol XI.

prohibia; els pares podien obtenir-la si així ho sol·licitaven per escrit. Així mateix, el mestre quedava alliberat d'impartir aquests ensenyaments, que es confiarien als sacerdots que lliurement i gratuïtament volguessin atendre'ls.

Una setmana després, una circular aclaria la disposició que hem citat abans i indicava que les classes de religió —si s'havien de fer—, es farien al principi o al final de la jornada escolar. Els símbols religiosos podrien romandre a l'escola si hi havia acord total dels pares, però en tot cas, quedava proscria «por antihigiénica, antipedagógica y incluso antirreligiosa, la práctica de decorar las paredes de clase con doseles, cromos e imágenes». Com es pot comprovar, amb prou feines trenta dies després de la proclamació republicana, l'escenari pel que fa a aquesta qüestió quedava ben definit, com també les reaccions de protesta col·lectiva a càrrec de l'Església. Però el plantejament formal de l'assumpte religiós es va fer a partir de desembre de 1931, quan es va aprovar la Constitució. És en aquest text que es reflecteix tota la voluntat secularitzadora del govern provisional, que comença amb l'article tercer, en què es reconeix que l'Estat no té cap religió. L'article 26 engloba les accions més directes i decisives sobre aquest assumpte, perquè afecta tots els plans de les confessions religioses que a partir d'aquell moment adquireixen la consideració d'«asociaciones sometidas a una ley especial». En el mateix article no sols s'estableix en un termini de dos anys l'extinció total del pressupost del culte i del clergat, sinó que es prohibeix a l'Estat i a totes les entitats administratives menors qualsevol forma d'auxili econòmic a les esglésies i als instituts religiosos. També es dicten normes per a la dissolució de determinats ordes religiosos subjectes a una disciplina canònica específica, una mesura clarament pensada i dirigida contra la Companyia de Jesús. En el mateix article s'inclou una altra normativa de caràcter variat, encara que el més significatiu és la prohibició a tots els ordes religiosos «de ejercer la industria, el comercio, o la enseñanza». Finalment, a l'article 48 es diu de forma laconica que «la enseñanza será laica»; això és, afectarà tots els graus de l'ensenyament, amb la qual cosa es tanca el capítol religiós dels temes que més ens interessien en aquest treball.

A partir d'aquell moment, els esdeveniments se succeeixen de forma ràpida i ininterrompuda. Una circular de gener de 1932, que molt probablement vingué del mateix Llopis, ordena que l'escola s'inhibeixi dels problemes religiosos i que no ostenti cap signe que impliqui confessionalitat. El mateix mes, i en compliment del mandat constitucional, un decret estableix la dissolució de la Companyia de Jesús en el territori espanyol i els seus béns són nacionalitzats. Aquell mateix any s'elimina la consideració d'institucions beneficodocents a diversos instituts religiosos, amb tots els efectes econòmics que això

suposava. Tanmateix, la gran ofensiva governamental es va produir l'any següent, concretament el juny de 1933, quan es va aprovar la Llei de confessions i congregacions religioses. No s'esperava, si hem de donar crèdit als mitjans de comunicació allunyats del poder, que una llei d'aquesta envergadura fos aprovada tan ràpidament, i encara menys que inclogués en l'articulat un calendari peremptori i fulminant per substituir de manera efectiva l'ensenyament impartit pels centres religiosos, que al cap de poc temps passaria a ser responsabilitat dels centres educatius públics. Encara més, a l'article 30 de la Llei es deia que «la Inspección del Estado cuidará de que las Órdenes y Congregaciones religiosas no puedan crear o sostener Colegios de Enseñanza privada, ni directamente, ni valiéndose de personas seculares interpuestas».

Semblava que el cercle quedava tancat i que el govern disposava a partir d'aleshores d'un horitzó obert per complir els seus objectius, però no era així ni de bon tros. Si en altres àmbits secularitzadors (jurisdicció civil per als cementiris, legislació sobre el matrimoni i la família, etc.) les coses van anar de forma raonable per a la política governamental, no va passar el mateix en l'àmbit de l'acció substitutiva dels centres educatius religiosos. Fins i tot podria parlar-se de fracàs clar si tenim en compte com es van succeir els esdeveniments. La crisi política de 1933, que va provocar unes noves eleccions guanyades per una majoria amb bases ideològiques ben diferents de les que havien prevalgut en el primer bienni, va contribuir a empantanegar una situació que el govern no podia superar per molt florits i esperançadors que fossin els discursos dels seus representants en el Parlament. Efectivament, la resposta dels grups i les entitats religioses afectades va consistir a aprofitar les esclètxes legislatives per suavitzar o anul·lar en molts casos els efectes d'una llei que, en el seu concepte, era injusta, atemptatòria contra les llibertats civils i, a més, ruïnosa per a l'erari de l'Estat ja que l'obligava a un esforç econòmic innecessari. L'estratègia va consistir a transvasar la titularitat dels centres religiosos a persones seglars que gaudien de tots els drets civils i recrear amb nova façana gran part dels centres preexistents. Per complir aquests finalitats es va crear la Societat Anònima d'Ensenyament Lliure (SADEL), encarregada de donar cobertura legal a una operació que en termes generals va aconseguir els seus objectius, fins a l'extrem que la Federació d'Amics de l'Ensenyament (FAE), una entitat de caràcter catòlic, publicava regularment fullets propagandístics amb l'oferta privada de caràcter religiós que hi havia a tot Espanya i també en algunes zones de Portugal, on s'havien traslladat alguns grups de jesuïtes.

Pel que fa als nous governs, la lentitud calculada en l'adopció de mesures va produir retards considerables en els cursets de selecció de professors, en la

remodelació d'edificis i, en general, en la vida administrativa ministerial. Algun ministre va arribar a anunciar el seu propòsit d'ajornar l'aplicació de la Llei, un fet que no s'esdevingué, però la Llei continuava sense complir-se com reiteradament van denunciar en el Congrés dels Diputats els grups de l'oposició. I encara que, després de les eleccions de febrer de 1936, va voler donar-se un nou impuls a aquest assumpte —de fet es van desbloquejar diversos concursos a càtedres de batxillerat que estaven parilitzades des de diversos mesos enrere— la iniciativa no va anar més enllà. Tampoc no van produir efectes duradors els intents duts a terme durant la contesa. La qüestió va acabar, com moltes d'altres, engrossint la llista de projectes incomplets.

5. UTOPIA O REALITAT?

Quan es fa un recorregut històric de la naturalesa del nostre, les variables que es poden utilitzar per fer una valoració de síntesi són múltiples. En uns casos, pot ser útil la simple comparació entre els programes de govern i el les realitzacions constatades i verificades. També el maneig pur de les estadístiques i els percentatges pot oferir dades interessants per a l'elaboració del quadre final. En altres casos, finalment, n'hi hauria prou a manejar les opinions i els judicis de personatges representatius per construir un perfil de conjunt acceptable, però d'allò que no hi ha dubte és que, com afirma la periodista Soledad Gallego-Díaz, «hay momentos en los que sin que se sepa por qué la energía de toda una generación produce un destello formidable».¹² No estic segur que cada un d'aquests, aïlladament, ens apropi a la solució definitiva, però és obvi que alguns —o molts— fets transcendents van passar i que el tema de la instrucció pública va adquirir un relleu especial en aquest cèlebre quinquenni. En les ofertes més genuïnes sorgides del Ministeri d'Instrucció hi havia present sempre la idea que tot l'esforç reformador havia d'acabar arrelant en les consciències individuals. Va ser com un intent generalitzat per aconseguir el naixement d'una nova ciutadania que es posés al servei d'una societat renovada. Malgrat que sorgiren molts obstacles en el camí, bé per voluntat aliena o per imperícia pròpia, el missatge va quedar inalterat per molt fortes que fossin les convulsions tràgiques de l'última hora. Aquí rau, en la meua opinió, el «missatge real» de la presumpta «utopia republicana».

¹² GALLEGO-DÍAZ, Soledad. «El destello formidable de la República». *El País* (14 d'abril de 2006), p. 17.

Setanta-cinc anys després, l'historiador disposa de dades significatives per interpretar, amb la suficient distància cronològica i emocional, aquell cèlebre període. Moltes de les propostes educatives sorgides en aquells esperançadors mesos de 1931 han anat escalant posicions —fins i tot en temps polítics ben durs— fins que s'han vist reflectides en el quadre normatiu de l'educació espanyola contemporània. La idealitat d'aquell programa va vèncer els temps i va superar els obllits. I aquests trets també són útils per construir la història del present.